

Dackefejden II

En historiestrid i 1950-talets Växjö

B-uppsats i historia
av Henrik Arnstad, VT 1995
Handledare: Bo Persson

”En budkavle är utskickad genom Varend
Den går såsom otaliga budkavlar fordom har gått
mellan Varends bönder.
Budkavle är kringsänd!
Budkavle kommer! Budkavle går!
Rid i natt!”

Vilhelm Moberg

Omslag: Bronsmodell av monumentet "Dackes dröm", Carl Milles 1954 (foto: Millesgården)

Innehåll:

Inledning

• Syfte	4
• Frågeställningar	4
• Källor och litteratur	4
• Att hitta källorna	5
• Avgränsningar	5
• Metod	5
• Tidigare forskning	6
• Källkritik	6
• Förkortningar	6

Dackefejden I

• Karta över "Dackeland"	7
• Om 1500-talet	7
• Upproret	9
• Dackefejdens effekter	11
• Historieskrivningen	12
• Om oxar	15

Dackefejden II

• Snabbgenomgång	16
• Nyckelpersoner	16
• Om Växjö på 1950-talet	16
• Carl Milles	17
• Beställningen görs	17
• Monumentet	19
• En första skärmytsling	19
• "Ett konstverk inför vilket all kritik tystnar"	20
• Stormen bryter lös - insändare ur Smålandsposten	22
• Stadsfullmäktige bordlägger under festliga former	24
• Fronterna i Dackefejden II	25
• Geniet kommer till stan - Milles triumf	26
• Milles dör	27
• Epilog: "Dackes dröm" - ett Växjötrauma	28

Sammanfattning

• Sammanfattning och personliga slutsatser	29
--	----

Inledning

Syfte

Växjö kommun planerade åren 1952-1955 att uppföra ett monument över Vasatidens upprorsman Nils Dacke på stora torget i staden. Monumentet fick småningom namnet "Dackes dröm". Konstnär var den firade skulptören Carl Milles. Men "Dackes dröm" stoppades.

Till stor del berodde detta på en folkstorm, som bland annat yttrade sig som en insändardebatt i tidningen Smålandsposten.

Syftet med min uppsats är att analysera argumenten i debatten, för att bestämma varför monumentet inte uppfördes. Som en bonus får jag möjlighet att återge vad som hände. Vad jag har kallat "Dackefejden II" är en spännande och intressant händelse i Växjöns historia.

Frågeställningar

Två frågeställningar är naturligtvis centrala:

- Vilka ville bygga monumentet? Varför?
- Vilka ville inte bygga monumentet? Varför?

När dessa frågeställningar undersöks uppstår frågan:

- Hur såg olika grupper på Gustav Vasas centralmakt och Dackefejden? Vilka läger och uppfattningar kan man urskilja?

Källor och litteratur

Källor:

- Insändare, debattartiklar, artiklar och ledare i tidningen Smålandsposten.
- Artiklar ur tidningarna Stockholmstidningen, Expressen och Dagens Nyheter.
- Stadsfullmäktiges protokoll och andra kommunala papper rörande Dackemonumentet.
- Brevväxling mellan stadsfullmäktiges ordförande Carl Petri och framför allt Carl Milles.
- Telefonsamtal med Millesgårdens informationsavdelning.

Litteratur:

- Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (1979/1991)
- Lars-Olof Larsson, *Växjö genom 1000 år* (1991)
- Vilhelm Moberg, *Min svenska historia* (1970)
- Avsnitten om Dackefejden, Anders Fryxell, *Berättelser ur den svenska historien* (1851)
- Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (1907)
- Avsnittet om Dackefejden, Ivar Svalenius, *Gustav Vasa* (1950/1963)
- Artikeln om Nils Dacke i *Svenskt biografiskt lexikon*, volym 9 (1931)

Att hitta källorna

Äldre årgångar av tidningarna jag använt som källmaterial finns på Kungliga bibliotekets tidningsavdelning på Hagagatan 25A i Stockholm. Telefon 08-16 51 15.

De kommunala dokumenten rörande Dackemonumentet finns på Växjö kommuns arkiv, tel 0470-410 00. Arkivet handhas av Kerstin Johansson.

Carl Petris brevväxling finns bevarad i Carl Petris privata arkiv, c/o AB Hjalmar Petri, Hovsgatan 10A, 352 33 Växjö.

Avgränsningar

Jag har begränsat tiden från hösten 1952, då beställningen av monumentet gjordes, till hösten 1955, då Carl Milles dör. Koncentrationen ligger på tiden för insändarstormen fram till Milles död, det vill säga 24/3 1955 till 19/8 1955.

Huvudsakligt källmaterial är Växjötidningen Smålandsposten. Det fanns andra tidningar i staden, men jag har valt bort dem av tre skäl:

- Den uppmärksammade insändarstormen finns i Smålandsposten.
- Smålandsposten har karaktären av huvudorgan i Växjö.
- Tidsskäl. Smålandsposten var enda Växjötidningen på mikrofilm i Kungliga bibliotekets tidningsavdelning.

Metod

Vad gäller undersökningen av insändarna i Smålandsposten har jag först delat upp dem i tre grupper:

1. Positiva till monumentet
2. Negativa till monumentet
3. Neutrala

De positiva har delats in i följande grupper:

1. Positiva till Dacke
2. Positiva till konstverket/Carl Milles

De negativa har delats in i följande grupper:

1. Negativa till motivet
2. Negativa till monumentets utseende
3. Negativa av andra skäl

Slutligen har gruppen "Negativa till motivet" delats in i grupperna:

1. De som anser att Dacke var en landsförrädare
2. De som anser att Dacke var en mördare/brottsling
3. Övriga

Jag har även gjort en liten jämförelse mellan synen på Dackefejden i fyra tryckta källor från 1851, 1907, 1931 och 1963. I analysen har jag tittat på förändringar över tid gällande:

- Synen på Nils Dacke
- Synen på smålänningarna (rebellerna)
- Synen på resningens orsaker

Detta för att läsaren ska kunna avgöra av vilket datum 1950-talets Dacke-debattörers åsikter egentligen är.

Tidigare forskning

Som synes i litteraturlistan hamnar man ganska mycket i professor Lars-Olof Larssons knä när man forskar om Dacke och Växjö.

Han har i sin bok "Växjö genom 1000 år"¹ ägnat två sidor om monumentstriden på 1950-talet. I övrigt har jag inte hittat någon forskning om händelsen. År 1980 skrev Ulf Abel, Nationalmuseum, sin doktorsavhandling om Milles. I denna finns en diskussion om huruvida "Dackes dröm" är ett äkta Carl Milles-verk (skulpturen förfärdigades efter Milles död av Axel Wallenberg).

Vilhelm Moberg berör Dackemonumentet i sitt verk "Min svenska historia".² Men hans skildring är rörig och behäftad med så många fel att den inte kan betraktas som forskning (till min förvåning har jag inte hittat några inlägg av Vilhelm Moberg under själva striden, kanske beroende på att han arbetade med sitt utvandrarepos).

¹Lars-Olof Larsson, *Växjö genom 1000 år* (Växjö 1991), sid 498-499

²Vilhelm Moberg, *Min Svenska historia* (Stockholm 1970), sid 508

Källkritik

Min huvudsakliga källa är, som tidigare har nämnts, insändarstormen i Smålandsposten år 1955. Man kan invända mycket mot användandet av insändare som historiskt källmaterial. Främst förutsätter jag att det är en speciell typ av människor som skriver insändare, de är ofta något av "gnällspikar". Det är ytterst ovetenskapligt att tro att insändarskribenterna skulle motsvara folkviljan.

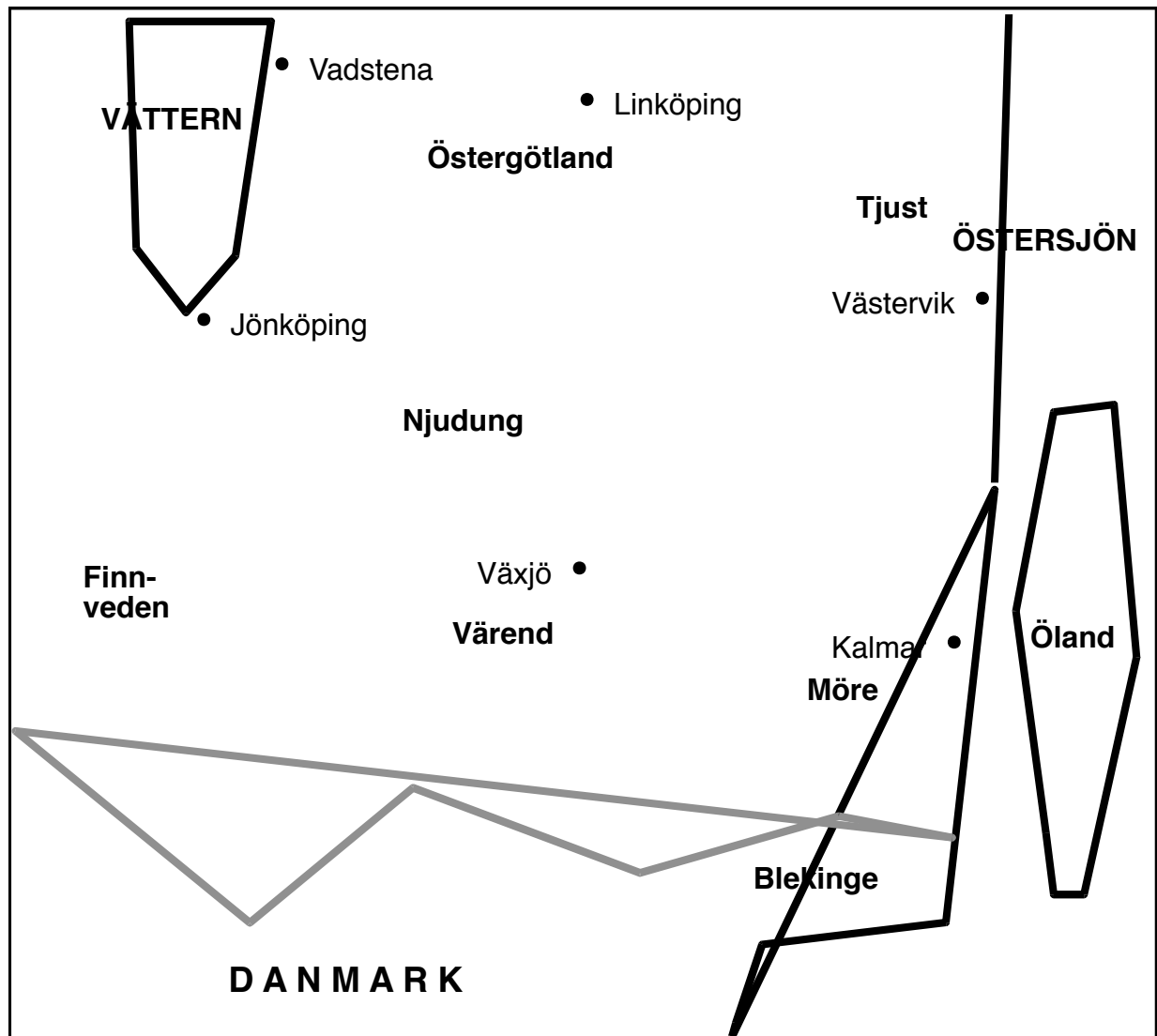
Ändå använder jag insändarna. Detta eftersom de hade en tydlig inverkan på det politiska etablissemanget i Växjö år 1955. Man var helt enkelt inte van vid en insändarstorm som denna. Då spelade det en mindre roll huruvida insändarskribenterna representerar majoritetens åsikter.

Förkortningar

Följande förkortningar kan förekomma i texten:

SmP = Smålandsposten
DN = Dagens Nyheter
ST = Stockholmstidningen
KB = Kungliga Biblioteket

Dackefejden I

Karta över "Dackeland" på 1500-talet.

Om 1500-talet

Under det tidiga 1500-talet skakades Europa av våldsamma bondekrig och bondeuppror.

I Tyskland reste sig hundratusentals bönder mot överheten.³ En inte oviktig del av missnöjet riktades mot nya påbud, som förbjöd bönderna att jaga, fiska, utnyttja skog och bruka allmänningar.⁴ Man ville behålla gammal rätt, som gav befolkningen en smula självbestämmande. Hotet kom inte från feodalherrar, utan från de krafter som försökte skapa "stater".⁵

Sättet att föra krig hade snabbt förändrats mot medeltidens slut. Adelsrytteriet förlorade mark gentemot infanteriet, rekryterade som legotrupper. Effektiva knektar fanns alltid att köpa. Och det var främst statsmakterna som hade råd att betala.⁶

Staterna växte inte bara fram på kontinenten - utvecklingen berörde även i hösta grad Norden. Men Sverige var helt unikt i Europa, vad gällde den stora andelen självägande bönder.⁷ Och böndernas självständighet hade tilltagit under senmedeltidens politiska och ekonomiska oro. Framför allt gällde det otillgängliga gränsbygder, där de svenska bondeupproren var talrikast.

År 1520 höll timglasen på att rinna ut för den Nordiska unionen. Kung Kristian II startade på vintern sitt stora anfall mot Sverige, för att krossa unionsmotståndarna. Han lyckades med sitt militära företag. Men han

³Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 23

⁴Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 24

⁵Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 24

⁶Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 25

⁷Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 27

underskattade separatismen, som vuxit sig stark i bygderna under unionskrisernas maktvakuum.⁸ Redan i december 1520, en månad innan dalkarlarnas samling kring Gustav Eriksson, gjorde smålänningarna uppror mot Kristian. På några månader hade de "befriat" sig själva. De stod därför aldrig i någon sorts tacksamhetsskuld gentemot Gustav.⁹

När Gustav Eriksson blir svensk kung 1523 raseras till slut den åldriga unionen. Under åren som följer stärker Gustav sin makt, och därmed också statens. Makten baserar Gustav på ett samarbete med adeln. För bönderna känns staten alltmer hotande. Den gamla tidens frihet minskar alltmer.¹⁰ Staten hävdade bland annat sin rätt gällande jakt på högvilt och avverkning av träd som bok och ek.

Småland hade fram till Vasatiden haft en särställning i Sverige.¹¹ Det var inte ett landskap utan - precis som namnet antyder - många "små länder". Sammanhållningen och enheten som präglade andra landskap fanns inte här. Men trots karaktären av gränsbygd var andelen självägande småländska bönder bara ungefär 30 procent, klart under riksgenomsnittet.

I början av 1540-talet fanns 12 000 gårdar i Småland. I de övriga "Dackelandskapen" Östergötland och Öland fanns 6 500 respektive 1 300 gårdar. Tillsammans rymde "Dackeland" nära en tredjedel av det egentliga Sveriges samtliga gårdar!¹² Det var ingen obetydlig del av riket som skulle resa sig emot kung Gustav.

Skillnaderna var emellertid mycket stora mellan gård och gård. Ute på de småländska bygdernas ensamgårdar var villkoren hårda. Åkrarna var små och steniga.¹³ Här fick bönderna koncentrera sig på boskapsskötsel. Men trots skillnaderna finns inga tecken på att vissa fick svälta medan andra levde i överflöd.¹⁴

En bas för 1500-talets lokala självstyre var häradet och häradstinget.¹⁵ Tinget bestämde sådant som hade med världslig rättsskipning att göra. Och på här avgjordes förhållandet till omvärlden, vilket inte minst gällde förhållandet till staten. Samtidigt var häradstinget ett forum för centralmakten, varför tinget ofta blev skådeplats för maktkamp mellan stat och lokalmakt.

Varje härad hade ett uppbåd, som samlades till försvar av bygden. Grunden var ett slags värnpliktssystem¹⁶ där alla män mellan 15 och 60 år deltog. Var och en stod för sin egen beväpning, vilken kunde vara nog så effektiv. Moderna luntlåsbössor var inte ovanliga. Mobilisering i häradet skedde med budkavle, som gick från man till man. Principen för mobiliseringen var "en man från varje gård". Om man som ovan räknar med närmare 20.000 gårdar i "Dackeland" förstår man att Dackefejdens ledare teoretiskt kunde skaka fram en med tidens mått gigantisk armé.¹⁷

Upproret

Några gånger har namnet "Dackeland" använts för att beskriva den del av Sverige som år 1542 reste upprorsfanan mot kung Gustav. Namnet har tagits från professor Lars-Olof Larssons bok, vilken använts som huvudsaklig källa. Men vad var egentligen Dackeland?

För det första var inte Dackeland helt svenskt. Även det danska Blekinge blev en del av området. I övrigt följer Dackelands södra gräns även riksgränsen mot Danmark. I norr slutar området i höjd med linjen Söderköping-Vadstena i Östergötland. I väster finns Finnveden och i öster Öland.

I dag uppfattas småländska Varend som upprorets hjärtbygder. Detta område har Växjö i sitt centrum, utanför vilket Nils Dacke drack jul på biskopsgården Kronoberg 1542. Efter upproret byggdes Kronoberg om till en mäktig Vasaborg, från vilken staten kunde kontrollera de upproriska Varendsborna. Samtidigt tjänade

8Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 29

9Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 30

10Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 34

11Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 40

12Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 47

13Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 48

14Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 55

15Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 61

16Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 62

17Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 64

den som gränsbefästning. Efter den svenska erövringen av Skåne på 1600-talet tappade borgen sin militära betydelse. Idag är den en vacker ruin och ett populärt utflyktsmål för Växjöborna.

År 1536 träder Nils Dacke fram i den svenska historien, i samband med ett bakhåll som kostade en fogde livet.¹⁸ Det slutade med förlikning med kronans ståthållare i Kalmar, Nils Dacke fick betala skyhöga böter. Detta klarades genom tillskott från släkt och vänner.¹⁹ Betalningen av böterna fick många historiker att tro att han var av rik storbondesläkt. Några bevis för detta finns emellertid inte och Nils Dacke själv var absolut inte välbärgad.

Vid tiden för upproret bör Dacke ha varit en man i åldern 30-40 år. Han var gift och hade en son. Dackes hembygd var södra Möre och gränsmarkerna mot Blekinge. "Dacke" var för övrigt ett släktnamn, det går att spåra åtskilliga Dacke i trakten.²⁰

Året 1536 markerar flera revolter bland allmogen, både i Småland och Östergötland. Även innan Dackefejden jäste den upproriska landsändan av våld, krav och klagomål. Den röda tråden är det ökande skattetrycket.²¹ Årlig skatt och tionde var i och för sig inget nytt. Reaktionen riktades mot omläggning, skärpning och ökad kontroll. För att inte tala om alla extraskatter som Gustav krävde för att klara akuta problem av skilda slag.²²

Bönderna i Småland ansåg att det var deras sak att avgöra huruvida sådana skatter skulle betalas eller ej.

Mer krav och övervakning av typiska skogsbondeintressen som jakt och avverkning ökade trycket på nybyggare och skogsbönder. Kronotorparen Nils Dacke levde av ett av Smålands magraste hemman och de grupper han representerade blev upprorets ryggrad.²³ De mer välmående bönderna anslöt sig dröjande. Men måttet rågades även för dessa, då kungen krävde edsvurna uppgifter om sådd och skörd - det var inte nådigt att införa allmän självdeklaration på 1540-talet.

Dagarna innan midsommar år 1542 blir flera av kronans fogdar överfallna i Södra Möre, gränsbygd till Blekinge.

Ledaren för anfällen var Nils Dacke. Det är oklart varför han lämnat tillvaron som bonde, överfallen har hur som helst en uppenbar karaktär av hämndaktion.²⁴ Men avsikten var troligen även att ge signal till resning. Det kallades till ting och Dacke försökte övertala bönderna att stödja honom. På samma sätt sökte fogdarna stöd - det hela blev en kapplöpning om allmogens lojalitet.

De första att ge Dacke sitt stöd var de utsatta bönderna i Dackes hembygd. Kungen beordrade motåtgärder, både militära och diplomatiska. Men dessa fick ingen större verkan. Den 10 juli firade Dacke en stor triumf - gränsfred slöts med Blekingeborna. Det gav ett sken utåt av allians mellan Varend och Blekinge.²⁵ Samtidigt anslöt sig allt större områden till upproret, då de hotades av kungastyrkor.

Kung Gustav rustade till motattack. Knekthopar samlades i Linköping och Jönköping, men försenades. Först i september började uppmarschen.²⁶ Under hårda strider trängde den kungliga huvudstyrkan fram mot Växjö. Rebellerna använde klassisk gerillataktik, trupperna grupperades i gränsområdet mellan Finnveden och Varend för att fördröja framryckningen. I trakten av Kisa utfördes ett förintande överfall på kungens trupp. Resningen spreds till Östergötland, och de kvarvarande kungaförbanden flydde Varend.

Gustav Vasa tvingades förhandla med upprorsmannen Dacke!²⁷

Kungens förhandlare mötte Nils Dacke den 8 november 1542 i Linköping. Överenskommelsen blev en stor seger för Dacke. Inte bara erkändes han av konungen som förhandlare och ledare för rebellstyrkorna. Han

18Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 37

19Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 86

20Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 88

21Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 69

22Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 71

23Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 76

24Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 95

25Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 97

26Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 98

27Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 100

fick dessutom amnesti för sig själv och för alla andra deltagare i upproret. I gengäld lovade Dacke kungen trohet.

I slutet av november nåddes så Nils Dacke av bud från kejsaren och hertigen av Mecklenburg, som ville ge honom stöd i utbyte mot att han störtade Gustav Vasa från tronen. Härifrån härstammar uppgifterna om Nils Dackes "landsförräderi". Enligt Lars-Olof Larsson avböjde Dacke anbudet, även om han använde dem som tillhyggen i förhandlingar med Gustav.²⁸ Men detaljerna kring Dackes kontakt med kontinentens makthavare är knapphändiga. Detta är ett intressant område för vidare forskning.

Vintern 1542 drack så Nils Dacke jul på Kronoberg. Han stod på höjden av sin makt. Men livet var ändå inte bekymmerslöst för Möre-bonden. Redan under framgångens tid fanns starka motsättningar inom rebellrörelsen. Dessa slutade ofta i blodiga uppgörelser. Här är det lämpligt att fråga sig hur stor kontroll Nils Dacke egentligen hade över Dackefejden. Om inte annat så bör hans möjligheter till kommunikation ha varit dåliga, med dagens mått mätt. Och norröver planerade kungen i hemlighet vårens fälttåg i Dackeland. Vapenvilan som förhandlats fram användes till att skapa en effektiv propaganda som skulle isolera upproret.²⁹

I slutet av januari 1543 var Gustav Vasa redo att krossa rebellerna.

Det värvade krigsfolket samlades i Vadstena och Jönköping. Åter försökte Dacke hindra uppmarschen, men den här gången var hans vapen inte framgångsrika. Den 10 mars trampade 4 000 legoknektar från Linköping mot Kalmar - kungens huvudstyrka var på väg. En lättroblig upprorsstyrka under Nils Dackes personliga befäl sökte överfalla dem, men attacken misslyckades totalt och Dacke sårades. På ett ögonblick var Dackefejden i princip över.³⁰

I stora delar av Dackeland inledde bönderna omedelbart förhandlingar om underkastelse. På några veckor var allt organiserat motstånd brutet. Vid midsommartid 1543 hade Nils Dacke tillfrisknat och trädde åter fram som agitator och militär ledare. Upproret blossade upp igen, främst i östra och norra Småland. Men den här gången var motståndet ingen match för Gustavs knektar. Rebellerna krossades snabbt. Dacke flydde söderut, mot sina hemtrakter och danska gränsen.

Efter ett par veckor blev han upphunnen och dödad av sina förföljare. Sagan om Nils Dacke var slut.³¹ Men ännu flera år senare kunde hans stridskamrater visa att kungens fogdar inte färdades säkert i Dackeland.

År 1545 dödades fogden på Kronoberg i ett bakhåll.

Dackefejdens effekter

Enligt traditionen straffade Gustav Vasa de gamla upprorsbygderna hårt genom utarmning efter Dackefejden. Det har bland annat Vilhelm Moberg tagit fasta på i sin skildring av upproret.³²

Men enligt Lars-Olof Larsson finns mycket som tyder på att kungen tog lärdom av det som hänt. Han drog in nästan alla förläningar och lade allt under direkt fogdeförvaltning. Och framför allt blev han lyhörd för allmogens kritik mot fogdarna.³³ Men han skulle leva och dö i misstänksamhet mot smålänningarna. Och misstänksamheten skulle överleva Gustav Vasa. Även under Gustav II Adolf var vaksamheten stor mot allt som kunde tolkas som upprorstendenser i Småland.³⁴

En stor förändring som bör ha haft sin grund i Dackefejden är tillkomsten av en stor, stående armé, rekryterad inom landet. Dackes kämpar hade visat att en svensk bonde kunde slåss lika bra som en tysk legoknekt. Dessutom kunde Gustav Vasa genom att värva de tidigare rebellerna förhindra ytterligare uppror.

28Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 100

29Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 102

30Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 104

31Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 105

32Vilhelm Moberg, *Min svenska historia* (1970), sid 554

33Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 107

34Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 108

Under sina sista år hade Gustav 15 000 man i vapen - en tredjedel av dessa var smålänningar!³⁵

Historieskrivningen

Ovanstående korta referat av Dackefejden representerar dagens forskningsläge angående inbördeskriget, dess orsaker och efterspel. Synen på Nils Dacke och smålänningarnas revolt har förändrats drastiskt de senaste 150 åren.

Den klassiska Dackebilden har Gustav Vasas krigspropaganda som upphov. Landsfadern på tronen vs. den vidrige Dacke, "tjuv, förrädare, kättare... icke en kristen man utan värre än jude och hedning", var det genomgående temat i historieskrivningen. Och trots att det redan vid 1800-talets mitt gjordes försök att omvärdera Dackefejden så levde Gustavs bild av "Dacken" kvar även i 1950-talets Växjö, vilket vi snart kommer att få se.

Jag har tittat närmare på fyra tidstypiska Dackeskildringar. Detta för att jämföra och se vad som förändrar sig. Källorna är:

- Anders Fryxells "Berättelser ur den svenska historien" från 1851.³⁶
- "Nordisk familjebok", 1906 års upplaga.³⁷
- "Svenskt biografiskt lexikon", 1931 års upplaga.³⁸
- Ivan Svalenius bok "Gustav Vasa" från 1963.³⁹

I min lilla analys av dessa fyra beskrivningar av Dackefejden har jag främst intresserat mig för vilka orsaker till upproret de ger, samt vilken bild som ges av Nils Dacke och smålänningarna.

1851:

Anders Fryxells volymer av "Berättelser ur den svenska historien" var på sin tid mycket populär. Den är skriven för att underhålla och bilda en bred publik, vilket märks av verkets stolta devis - "Till ungdomens tjänst utgifven".

Fryxells bild av Nils Dacke (eller "Dacken" som gamle Anders konsekvent skriver) brukar allmänt citeras när ålderdomliga versioner av Dackefejden förs på tal. Upprorsledaren var "en afskyvärt elak man".⁴⁰ Främst upprör sig Fryxell över Nils Dacke som fegling⁴¹, mördare, tjuv och mordbrännare.⁴² Smålänningarna å sin sida beskrivs som grymma, ociviliserade och ganska korkade.

Intressant är dock att upproret inte bara beror på "Dacken", enligt Fryxell. Det beror även på överheten. Naturligtvis var landsfadern Gustav Vasas samvete rent, men adeln i Småland uppges ha behandlat allmogen med "odrägligt högmod och ofta de orättvisaste våldsamheter".⁴³

1906:

I Nordisk familjebok möter man källkritiska kommentarer om Dackefejden. Gamla beskrivningar av upproret uppges vara "starkt konungskt färgade".⁴⁴ Men bilden av Nils Dacke själv är fortfarande mycket negativ, även om de svepande skällsorden försvunnit. Med mord och stölder⁴⁵ slog Dacke sig fram i tillvaron.

³⁵Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 110

³⁶Anders Fryxell, avsnitten om Dackefejden, *Berättelser ur den svenska historien* (Stockholm 1851), tredje delen, första afdelningen, sid 158-168

³⁷Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1047-1049

³⁸Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 519-529. Även publicerad i *Hylten-Cavallius-stiftelsens årsbok* (Växjö 1943).

³⁹Ivan Svalenius, avsnittet om Dackefejden, *Gustav Vasa* (Falun 1963), sid 193-204

⁴⁰Anders Fryxell, avsnitten om Dackefejden, *Berättelser ur den svenska historien* (Stockholm 1851), tredje delen, första afdelningen, sid 161

⁴¹Anders Fryxell, avsnitten om Dackefejden, *Berättelser ur den svenska historien* (Stockholm 1851), tredje delen, första afdelningen, sid 165

⁴²Anders Fryxell, avsnitten om Dackefejden, *Berättelser ur den svenska historien* (Stockholm 1851), tredje delen, första afdelningen, sid 161

⁴³Anders Fryxell, avsnitten om Dackefejden, *Berättelser ur den svenska historien* (Stockholm 1851), tredje delen, första afdelningen, sid 158

⁴⁴Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1049

⁴⁵Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1047

Men han har också positiva sidor, till exempel ska han ha förbjudit plundring när Småland var erövrat.⁴⁶

Enligt Nordisk familjebok hade smålänningarna redan startat upproret, när Dacke kom in i bilden (han tog ledningen för det med "inställsamhet och vältalighet").⁴⁷ I övrigt ger inte verket någon beskrivning av smålänningarna.

Det är även knappt med orsaker till Dackefejden. Bönderna ska ha varit missnöjda med Gustav Vasas styre.⁴⁸ Upproret beskrivs som "allmogens skarpaste och farligaste protest mot alla de nyheter Gustaf Vasa infört".

Enligt Nordisk familjebok är det mycket möjligt att Dacke överlevde fejden, flydde till Tyskland och slutligen flyttade till Stockholm år 1580. Där ska han ha upptäckts och blivit vallad runt stan med kopparkrona på huvudet. Senare dog Nils Dacke av pesten på ett hospital.⁴⁹

1931:

Albert Vejdes artikel om Nils Dacke i "Svenskt biografiskt lexikon" känns mycket modern att läsa, till skillnad från de bägge ovanstående verken. Till exempel avfärdas Dackes ankomst till Stockholm år 1580 som fantasier.

I artikeln presenteras Nils Dacke som danskfödd⁵⁰ och "klanhövding av storbondesläkt"⁵¹. Inga moraliska domar fälls över honom, men han sägas ha haft ett "stridbart och oroligt sinnelag".⁵² Mot slutet av sin artikel raljerar Albert Vejde friskt om Dacke som den "primitive germanske bonden", vilket är ett positivt omdöme.⁵³ Gustavs beskyllningar mot Nils Dacke kommenteras med att "när det gällde fiender och pengar voro Gustav Vasas ord ej alltid kungsord".⁵⁴ Gustav Vasa har alltså ljugit!

Mot bakgrund av dessa Dackevänliga ord är det lite förvånande att Albert Vejde senare skulle bekämpa ett Dackemonument på Växjö torg. Mer om det i nästa avsnitt.

Intressant är att Albert Vejde gör skillnad på småländska bönder med stora jordegendomar och på skogsbönder. Det var de senare som startade upproret och gav "smålänningarna deras onda rykte".⁵⁵ Rebellerna klumpas alltså inte samman som "allmoge".

Upproret berodde på Gustav Vasa och hans ekonomiska politik, samt på Smålands karaktär av gränsprovins.⁵⁶ Vejde anger Gustav Vasas stopp av gränshandeln med boskap som den främsta enskilda orsaken. Framför allt var det inte Nils Dacke, utan smålänningarna, som gjorde uppror. Men Dacke var den tändande gnistan och när han försvann var slaget förlorat.⁵⁷

1963:

I Ivar Svalenius "Gustav Vasa" finns inga omdömen om Nils Dackes värde god eller ond människa. Han är en man av ansedd bondesläkt, av naturen försedd med god organisationsförmåga och öppen politisk blick.⁵⁸ Smålänningarna själva kommenteras knappast alls.

Däremot skriver Svalenius omfattande om orsakerna till Dackefejden. Den djupast liggande anledningen till resningen var den starka nationalstatens hårda ingrepp i smålänningarnas ekonomi, främst då gränshandeln med boskap.⁵⁹ Men Svalenius framför också åsikten att Dackefejden var en reaktion mot Gustav Vasas tyska regim!

46Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1048

47Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1047

48Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1047

49Artikeln om Nils Dacke, *Nordisk familjebok* (Stockholm 1906), 5:e bandet, sid 1049

50Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 519

51Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 528

52Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 521

53Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 528

54Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 529

55Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 520

56Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 519

57Albert Vejde, artikeln om Nils Dacke, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1931), 9:e bandet, sid 528

58 Ivan Svalenius, avsnittet om Dackefejden, *Gustav Vasa* (Falun 1963), sid 195

59 Ivan Svalenius, avsnittet om Dackefejden, *Gustav Vasa* (Falun 1963), sid 193-194

Om oxar

Som vi ovan sett präglas 1900-talets syn på Dackefejdens orsaker av boskapen, närmare bestämt oxen. Gustav Vasas beslut från 1530 att kraftfullt ingripa mot boskapshandeln Småland-Danmark ska ha varit nyckeln till de höjda upprorsfanorna.

Men professor Lars-Olof Larsson har bevisat att detta är fel.⁶⁰ Förbudet fanns visserligen, men det var omöjligt för centralmakten att övervaka det. Gustav Vasa konstaterade själv att ingen brydde sig om hans påbud. Till och med hans egna fogdar sålde boskap till danskarna. Detta förklarar att upprorsmännen aldrig klagade över förbudet!

Myten har Gustav Vasa som upphovsman. Han skyllde rikets ekonomiska svårigheter på smålänningarnas gränshandel i sin propaganda från november 1542.

⁶⁰Lars-Olof Larsson, *Dackeland* (Växjö 1979/1992), sid 79-80

Dackefejden II

Snabbgenomgång

För att förenkla förståelsen av undersökningen följer här en snabbgenomgång av händelserna som jag kallar "Dackefejden II":

1952, hösten. Stadsfullmäktiges ordförande tar kontakt med konstnären Carl Milles, angående ett Dackemonument att uppföras på stora torget i Växjö.

1954, maj. Debatt mellan två akademiker i Smålandsposten, angående lämpligheten att uppföra ett monument över Dacke.

1954, hösten. En bronsmodell av monumentet anländer till Växjö.

1955, mars. Två konstexperter på Nationalmuseum förordar att monumentet byggs. Detta ger upphov till en stort uppslagen artikel om konstverket i tidningen Smålandsposten.

1955, mars-maj. En ström av ilska insändare publiceras i Smålandsposten, till följd av artikeln.

Dackemonumentet är det stora samtalsämnet i Växjötrakten.

1955, 27 maj. Stadsfullmäktige håller en livlig debatt om monumentet. Efter votering bordläggs frågan.

1955, 28 juni. En åldrig Carl Milles anländer till Växjö. Att "det stora geniet" kommer till stan får kritiken att tystna.

1955, 30 juni. Ny omröstning i stadsfullmäktige, som beslutar att monumentet ska uppföras.

1955, 19 sept. Carl Milles dör och Dackemonumentet läggs på is.

Nyckelpersoner

Följande personer har nyckelroller i händelserna:

- **Gottfrid Carlsson**, professor i historia och expert på Vasatiden, Lunds universitet.
- **Arnold Guntzsch (h)**, ledamot av Drätselkammaren, oppositionell mot Carl Petri.
- **Georg Lücklig (s)**, ordförande i Drätselkammaren och stadsfullmäktiges vice ordförande, socialdemokraternas "starke man".
- **Carl Milles**, konstnär.
- **Carl Petri (h)**, stadsfullmäktiges ordförande.
- **Nathan Valmin (h)**, ledamot av stadsfullmäktige, oppositionell mot Petri.
- **Albert Vejde**, historiker och expert på Dackefejden, Lunds universitet.
- **Alf Önnersfors**, fil. lic., Uppsala universitet.

Om Växjö på 1950-talet

Under 1950-talet rådde politisk förvirring i Växjö, residensstad i småländska Kronobergs län. År 1954 var ett valår. Efteråt fördelades mandatet så här i stadsfullmäktige:

Högern	11 mandat
Folkpartiet	10 mandat
Socialdemokraterna	18 mandat
Kommunisterna	1 mandat

Borgerliga blocket	21 mandat
Socialistiska blocket	19 mandat

Alltså borgerlig majoritet med minsta möjliga marginal. Som stadsfullmäktiges ordförande omvaldes konsul Carl Petri (h). För att ytterligare komplicera situationen var han ofta djupt oense med sina borgerliga kamrater. Samtidigt hade Petri lätt att komma överens med den socialdemokratiske ledaren Georg Lücklig. Georg Lücklig hade å sin sida stora problem med sina partikamrater. Spränglistor och oenighet var vardagsmat.

Carl Milles

På 1950-talet var professor Carl Milles (1875-1955) en av Sveriges i särklass mest hyllade konstnärer. Med verk som "Orfeus" på Hötorget i Stockholm och "Poseidon" på Götaplatsen i Göteborg hade han gjort sig populär även utanför konstnärliga kretsar. Och i USA! När Dackefejden II äger rum är Carl Milles amerikansk medborgare, han bor i sin ateljé i amerikanska konstinstitutet i Rom.

Men trots sin auktoritet hade Carl Milles hamnat i blåsväder förr. Främst gällde det skulpturen "Folke filbyter" i Linköping, som blev måltavla för en hetsig lokal debatt. Men även "Orfeus" och "Poseidon" ifrågasattes. Överhuvudtaget debatterades offentlig konst ganska livligt på 1950-talet. Särskilt då verken var abstrakta eller på annat sätt svårbegripliga.

Carl Milles avled 19 september 1955 på Millesgården, Lidingö. Han blev 80 år gammal.

Beställningen görs

På det tidiga 1950-talet växte tanken om en utsmyckning av Stora torget framför landshövdingensresidenset i Växjö fram hos stadens kommunpolitiker. År 1952 blev planerna konkreta. Stadsfullmäktiges ordförande Carl Petri började, tillsammans med socialdemokraternas starke man Georg Lücklig, att propagera för ett monument över upprorsmannen Nils Dacke. Som konstnär föreslogs Carl Milles.

Varför Nils Dacke valdes till lämpligt motiv avslöjar inte källmaterialet jag tagit del av. Först år 1955, när striden om monumentet var som hetast, förklarar Carl Petri i en insändare att Dacke valdes eftersom "...händelserna under Dacketiden var färgstarka och tankeväckande".⁶¹ Ungefär samtidigt intervjuas Carl Milles i Rom av Dagens Nyheter. Han säger att Carl Petri 1952 beskrev Dacke som "den färgstarkaste smålänningen".⁶² Ingenting tyder på att initiativtagarna 1952 anade hur kontroversiell Nils Dacke egentligen var.

Inte heller hittar jag några uppgifter om varför den åldrige och sjuklige Carl Milles är så självklar som konstnär. Intressant är dock att Carl Petris brorson, Bengt Petri, har någon form av ledande ställning på Millesgården på Lidingö. Detta enligt ett brev från Milles till Carl Petri, där Milles undrar hur hans nära vän Bengt mår.⁶³

Carl Petri tar hösten 1952 kontakt med Carl Milles, som skickar en idéskiss. Monumentet får arbetsnamnet "Dacke drömmar". Den 19 oktober 1952 skriver Carl Petri och Georg Lücklig en motion till stadsfullmäktige,⁶⁴ tillsammans med kommunpolitikerna Håkan Larsén (fp), Gunnar Franzén (h) och Sven Löfquist (s). Undertecknarna är entusiastiska över Carl Milles skiss, som bifogas motionen till stadsfullmäktige. I motionen anges också kostnaden för monumentet till 300 000 kronor, vilket motionärerna medger är dyrt. Men verket ska inte finansieras via skatter, utan med speciella fonder och donationer.

Den 28 november 1952 sammanträder stadsfullmäktige angående monumentet.⁶⁵ Den politiska splittringen i Växjö gör sig tydlig, då högermannen Nathan Valmin går i opposition mot ledaren Carl Petri. Valmin vill att monumentets kostnader och motiv ska utredas. Dessutom föreslår han en konstnärstävling angående monumentet. Stadsfullmäktige bordlägger ärendet. Först den 19 december 1952 beslutar stadsfullmäktige (trots protester från Nathan Valmin) att kommunen ska inleda förhandlingar med Carl Milles.⁶⁶

Milles börjar med stor entusiasm arbeta med monumentet - kanske "det intressantaste monument jag gjort",⁶⁷ skriver han till Petri. Från början har tydligen Carl Petri ambitionen att monumentet ska vara klart till konungens Växjöbesök under Eriksgatan i slutet av maj 1954. Men det avfärdar Milles som omöjligt.⁶⁸

Den 13 april 1953 skriver Milles att "min modell... är i det närmaste avslutad"⁶⁹ och i slutet av månaden skickar han foton av modellen, som är av gips. Tillsammans med bilderna finns ett brev, där Milles skriver

61Insändare i SmP 550521, sid 11, sign "Carl Petri"

62DN, 550424, sid 1

63Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat april 1953, Carl Petris privata arkiv, Växjö

64Motion till Växjö stadsfullmäktige, daterad 521019 (diarienummer 1952:86), Växjö kommuns arkiv

65Protokoll, Växjö stadsfullmäktige 521128, §252, Växjö kommuns arkiv

66Protokoll, Växjö stadsfullmäktige 521219, §298, Växjö kommuns arkiv

67Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat 530413, Carl Petris privata arkiv, Växjö

68Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat 530307, Carl Petris privata arkiv, Växjö

69Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat 530413, Carl Petris privata arkiv, Växjö

att det tar två år för honom att få monumentet färdigt.⁷⁰ En detalj som skulle spela stor roll var att Milles bara skulpterade en sida av modellen. Den andra sidan skulle skulpteras senare. Men detta framgick tydligen inte tillräckligt klart, skulle det visa sig.

Emellertid uppskattades inte gipsmodellen helt av Carl Petri. Efter att ha konfererat med Georg Lücklig, skriver Petri ett artigt svarsbrev.⁷¹ Petri anser att monumentet blivit för krigiskt och att "de fredliga orsakerna till Dackefejden har kommit något undan". Framför allt saknar både Petri och Lücklig oxen och eken. På den här tiden ansåg historikerna att förbudet mot gränshandel med oxar och fällande av ek vara de viktigaste orsakerna till Dackefejden.

Något skamsat svarar Milles att han glömt oxen och eken, samt att "båda dessa viktiga saker ska med".⁷²

Att "de fredliga orsakerna till Dackefejden" plötsligt blivit viktiga antyder att kontroversen kring motivet Nils Dacke börjat. Detta bekräftas i ett brev från Carl Petri till Milles advokat Gösta Åkerlund.⁷³ Där skriver Petri:

"En inflytelserik grupp⁷⁴ inom staden vill inte ha Dackefejden som motiv för monumentet, och jag måste därför gå försiktigt fram för att få min vilja igenom."

I samma brev oroar sig Carl Petri över Milles sviktande hälsa. Han är osäker på om Milles klarar arbetet.

Monumentet

Till en början har Dackemonumentet arbetsnamnet "Dacke drömmar", så småningom (oklart exakt när och varför) byter det namn till "Dackes dröm".

Skapelsen skulle stå på en sockel av granit. Ur denna planerades vatten spruta åt alla håll från en springbrunn. Inklusivt sockeln tänkte man sig att monumentet skulle bli uppemot åtta meter högt.

Självs skulpturen har en "rygggrad" av stora, spretiga granar. I botten ligger Nils Dacke naken och drömmar. Bland granarnas grenar finns en massa små figurer, som slåss med varandra. Många har dödats. I mitten syns en mindre Dacke till häst, iförd rustning. Som vindflöjel tänkte sig Milles en kungakrona, som Dacke hoppades skulle bli hans. Striden betraktas av ängsliga djur. Överst två örnar.

Se även foto på sidan 1.

En första skärmytsling

År 1954 hade den allmänna diskussionen om Nils Dacke på Stora torget startat. Första gången det märks i bygdens ledande tidning, Smålandsposten, är den 6 maj. Dels i form av en skojig kommentar av signaturen "fröken Ellen Rydelius" på lätta sidan.⁷⁵ Hon föreslår att man borde resa en staty över ostkakans kvinnliga uppfinnare (underförstått - istället för över Dacke). Tidningen kommenterar detta med de glada orden "upp på Växjö torg alltså med en jättestatya över ostkakans första konstruktris".

Men framför allt märks det begynnande slaget på tidningens debattsida, där fil. lic. Alf Önnerfors skriver en artikel med rubriken "Vad anses om Dackefejden".⁷⁶ Önnerfors tycker det är utmärkt med en staty över Dacke, som han uttalat gillar. Dacke ledde "...provinsens fria bönder, som äntligen revolterade mot ett olidligt förtryck".

Jag har inte lyckats komma underfund med varför denne Alf Önnerfors skrev debattartiklar om Dacke i Smålandsposten. Han var en akademiker, verksam vid Uppsala universitet. Under 1960-talet och 1970-talet gav han ut ett antal skrifter om antik dramatik, ibland på latin. Tydligt är att Alf Önnerfors inte är historiker, vilket han villigt erkänner. Hans intresse för Vasatiden och Dackefejden hade han tydligen hämtat från en bok av historikern Sven-Ulric Palme.

⁷⁰Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat april 1953, Carl Petris privata arkiv, Växjö

⁷¹Brev från Carl Petri till Carl Milles, daterat 530506, Carl Petris privata arkiv, Växjö

⁷²Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat 530512, Carl Petris privata arkiv, Växjö

⁷³Brev från Carl Petri till Gösta Åkerlund, daterat 530515, Carl Petris privata arkiv, Växjö

⁷⁴Av allt att döma ledd av Nathan Valmin (h) och Arnold Guntsch (h), förf. anm.

⁷⁵SmP, 540506, sid 9

⁷⁶SmP, 540506, sid 5

Den 13 maj kommer det fräna svaret på Önerfors debattartikel. Och det är inte vem som helst som svarar, utan professor emeritus Gottfrid Carlsson vid Lunds universitets historiska institution!⁷⁷ På 1950-talet en av Sveriges främsta kännare av unionstiden och Vasatiden. En titt i Stockholms universitetbiblioteks registerdator visar att han skrivit ett 20-tal titlar om epoken.

Och professorn var inte nådig mot den nya, positivare synen på Dackefejden!

I sitt svar på Alf Önerfors debattinlägg skriver Gottfrid Carlsson att Önerfors vill "moraliskt nedstämpla sådana personer som alltid och med rätta gällt för att vara riksbyggare".⁷⁸ Han syftar på Gustav Vasa. Nils Dacke var däremot en otäck typ vars "tygellösa och rent anarkistiska" dråp inte förtjänar att belönas med ett monument.

Önerfors replik på detta är intressant.⁷⁹ Han hävdar att "en viss falang i Växjö stad gjort sitt yttersta för att engagera en historiker, som med tyngden av hela sin inställning skulle omintetgöra alla försök att låta ett Dackemonument uppföras i Växjö". Professor Carlsson skulle alltså vara inkallad av Valmin-gruppen i stadsfullmäktige? Det är inte omöjligt att någon av Dacke-motståndarna skrivit ett vädjande brev om hjälp till den store professorn i Lund. Men Gottfrid Carlsson dementerar med bestämdhet Alf Önerfors påstående.⁸⁰

Polemiken i Smålandsposten mellan Gottfrid Carlsson och Alf Önerfors avslutas av Önerfors den 29 maj 1954.⁸¹

"Ett konstverk inför vilket all kritik tystnar"

Först hösten 1954 anländer Carl Milles bronsmodell av Dackemonumentet till Växjö.⁸² Till Carl Petris och Georg Lückligs förmodade förvåning hade Milles inte brytt sig om den överenskomna ändringen i form av en ox och en ek. Bronsmodellen såg ut ungefär som den avfotograferade gipsmodellen.

Växjö drätselkammare konstaterade att monumentet inte motsvarade förväntningarna.⁸³ Det beslutades att experter på Nationalmuseum i Stockholm skulle bedöma verkets konstnärliga värde. Detta föranledde Carl Milles att skriva ett tjurigt brev till Petri, där han finner beslutet "mycket egendomligt" även om det är "bäst att låta saken ha sin gång".⁸⁴

Undersökningen gjordes av professor Erik J. Lundberg och intendent Oskar Antonsson. Resultatet refereras på en helsida i Smålandsposten.⁸⁵ Rubriken var "Ett konstverk inför vilket all kritik tystnar", en ödets ironi med tanke på den proteststorm som komma skulle.

I artikeln kan man läsa utredarnas åsikter. De tycker det är "egendomligt och föga rimligt att på Växjö representationstorg framför konungens troman⁸⁶ residens resa ett monument över Dackefejdens upprorsgärning. Men inför skissmodellen försvinner enligt vår mening varje tvekan av denna art". Monumentet är "ett inspirerat konstverk inför vilket kritik tystnar".

Enda problemet var "baksidan", som Milles inte hunnit med. Lundberg och Antonsson hade tydligen inte fått reda på att även denna skulle skulpteras. De föreslog att monumentet skulle placeras framför några träd i ett hörn av torget. Detta för att dölja baksidan.

Men bortsett från detta så tillstyrkte experterna!

Carl Petri och Georg Lücklig bör ha blivit glada. Om det inte var så att de på förhand visste hur resultatet skulle bli. Intendent Oskar Antonsson var nämligen Nationalmuseums ledamot av Millesgårdens styrelse,

⁷⁷Vem är det (Stockholm 1957)

⁷⁸SmP, 540513, sid 5

⁷⁹SmP, 540518, sid 6

⁸⁰SmP, 540524, sid 3

⁸¹SmP, 540529, sid 5

⁸²Lars-Olof Larsson, *Växjö genom 1000 år*, sid 499

⁸³Lars-Olof Larsson, *Växjö genom 1000 år*, sid 499

⁸⁴Brev från Carl Milles till Carl Petri, daterat 541117, Carl Petris privata arkiv, Växjö

⁸⁵SmP, 550324, sid 8

⁸⁶konungens troman = landshövdingen, förf. anm.

vilket skulle avslöjas i samband med den kommande proteststormen. Det är föga troligt att ledamöter i Millesgårdens styrelse saboterar uppförandet av Milles konstverk. Oskar Antonsson var dessutom tillsatt i Millesgårdens styrelse av Carl Milles själv.⁸⁷

Den uppgjorda (?) konstnärliga "bedömningen" kan alltså ha varit en taktisk manöver av drätselkammarens ordförande Georg Lücklig för att få bra argument!

Med anledning av experternas positiva utlåtande rekommenderade Drätselkammarens arbetsutskott i mars 1955 stadsfullmäktige att bifalla motionen om Dackemonumentet, samt att utarbeta ett kontrakt med Carl Milles. Drätselkammaren begärde utlåtanden från Byggnadsnämnden⁸⁸ och Kulturekonomiska nämnden⁸⁹ som tillstyrkte, om än med vissa villkor. Åter diskuteras monumentets "baksida".

Den 16 maj 1955 godkände Drätselkammaren monumentet enligt arbetsutskottets förslag.⁹⁰ Majoriteten var den minsta möjliga - sex ledamöter (samtliga socialdemokrater) röstade ja och sex (samtliga borgerliga) röstade nej. Det hela avgjordes av ordföranden Georg Lücklig (s) utslagsröst. Ännu en gång spökade alltså den politiska splittringen i Växjö.

Stormen bryter lös - insändare ur Smålandsposten

När Smålandsposten publicerade artikeln om konstexperternas godkännande av Dackemonumentet den 24 mars 1955 hade verket varit aktuellt i nästan tre år. Men detta var tydligen första gången Värends invånare fick klart för sig vad som var på gång. Helsidesartikeln om monumentet var ingen akademisk debattartikel eller kommunalpolitisk notis. Det var en vanlig tidningsartikel, illustrerad med en stor bild av gipsmodellen av monumentet. Artikeln upplyste dessutom om att modellen fanns att beskåda på Smålands museum i Växjö.

Dackefejden II bröt ut.

Även om Smålandspostens insändarsida var det främsta slagfältet, fördes naturligtvis debatten överallt. Monumentet var ett givet samtalsämne då människor möttes. Om det vittnar bland annat en händelse på Konsum-Växjös distriktsmöte i april 1955.⁹¹ Där förevisades en ny omröstningsmaskin, som skulle användas vid voteringar. De 540 mötesdeltagarna krävde omedelbart att få testa maskinen - de ville rösta om monumentet!

Resultatet blev nedslående för Dackes förkämpar:

- 86 procent av mötesdeltagarna ville ha ett monument på Stora torget.
- Men bara 19 procent ville ha Nils Dacke som motiv.

Detta är det enda som kan liknas vid en opinionsundersökning i frågan, och ger en fingervisning åt vilket håll opinionen lutade.

De första insändarna i ämnet är ganska försiktiga. Många av dem har jag i min undersökning betecknat som neutrala, då de egentligen inte tar ställning. Oftast handlar de om krav på folkomröstning⁹² om Dackemonumentet. Men då kan man å andra sidan läsa mellan raderna - den som kräver folkomröstning kan knappast vara nöjd med Växjös politikermajoritet som vill ha Dackemonumentet.

Ganska snabbt blir dock insändarna hätska i tonen. Den 29 mars 1955 undrar signaturen "Arbetare" vad Dacke har på Växjö torg att göra⁹³ och den 31 mars skriver signaturen "CW Backman":

"Tanken att medelst ett monument hugfästa minnet av upprorsmakaren och landsförrädaren Dacke (är) högst besynnerligt, för att inte säga anstötligt..."⁹⁴

⁸⁷Enligt telefonsamtal med Millesgårdens informationsavdelning 950411.

⁸⁸SmP, 550430, sid 6

⁸⁹SmP, 550507, sid 7

⁹⁰SmP, 550517, sid 7

⁹¹SmP, 550402, sid 5

⁹²Se till exempel SmP, 550326, sid 13, sign "Vän av ordning"

⁹³SmP, 550329, sid 9, sign "Arbetare"

⁹⁴SmP, 550331, sid 13, sign "CW Backman"

Även om det skälldes friskt på monumentets utformning är denna insändare ganska typisk, då den främst inriktar sig på att Dacke var en landsförrädare - eller "Quisling", som han också fick heta.⁹⁵

Mot slutet av fejden får så Dackemotståndarna ytterligare kraftfullt understöd, nästan i klass med Gottfrid Carlssons debattartiklar. Den kände Dackeskildraren och historikern Albert Vejde skriver en insändare.

Han meddelar att Dacke "började sin bana som mördare och slutade den som landsförrädare".⁹⁶ Vejde undrar om det är åt denne man "som Växjö stad vill resa ett vräkigt äreminne på bästa plats". Albert Vejde, ansedd som modern och opartisk Dackespecialist, författare av Dackeartiklarna i Svenskt biografiskt lexikon och 1943 års upplaga av Hyltén-Cavallius-stiftelens årsbok, kommer med historiska fakta.

Dacke var en ond man! Dacke var verkligen en landsförrädare!

Det mest anmärkningsvärda är att så få försvarade Dacke och Dackemonumentet. Jag har bara hittat fem positiva insändare, av vilka en är från Carl Petri och en från Alf Önnerfors, som vi minns från "en första skärmytsling". Således återstår bara tre positiva insändare från "vanliga" smålänningar. Och inte en enda från någon historiker av rang! Det är alltså egentligen fel att tala om en Dackefejd på Smålandspostens insändarsida, där fanns nästan bara Dackemotståndare. Å andra sidan stämmer proportionerna hyfsat väl med omröstningen på Konsum-Växjös distriktsmöte.

Här följer undersökningen av insändarna angående Dackemonumentet i Smålandsposten 550324-550527 (tiden mellan den stora SmP-artikeln om monumentet och första omröstningen i stadsfullmäktige):

Totalt antal insändare under perioden	40
Antal positiva insändare ("Bygg monumentet!")	5
Antal negativa insändare ("Bygg inte monumentet!")	27
Antal neutrala insändare (oftast "Jag kräver folkomröstning!")	7
Obegripliga insändare	1

Antalet negativa insändare utgör alltså 68 procent, medan antalet positiva bara utgör 12 procent.

Bland insändarna som propagerar *för* monumentet fördelar sig argumenten så här:

Totalt antal positiva insändare	5
Argument "Dacke var bra!"	3
Argument "Monumentet/Milles är bra!"	2

Bland insändarna som propagerar *mot* monumentet fördelar sig argumenten så här (observera att en insändare kan innehålla flera argument):

Totalt antal negativa insändare	27
Argument "Dacke är ett dåligt motiv!"	17
Argument "Monumentet är fult!"	13
Övriga skäl, till exempel "För dyrt!"	4

Till sist har jag närmare analyserat de som ansåg Dacke vara ett dåligt motiv. I denna grupp fördelar sig argumenten så här:

Insändare med argumentet "Dacke är ett dåligt motiv!"	17
"Dacke var en landsförrädare!"	10
"Dacke var en mördare/brottsling"	1
Övriga skäl, tex "Det finns bättre smålänningar"	6

Min undersökning av insändarna antyder alltså att huvudargumentet mot monumentet var att Dacke var ett dåligt motiv, främst beroende på att han var en landsförrädare. Många tyckte också att monumentet var fult.

95SmP, 550407, sid 15, sign "Civis"

96SmP, 550523, sid 2, sign "fil. lic. Albert Vejde, Lund"

Den klassiska uppfattningen om Dacke som mördare förekommer knappast alls.

En intressant detalj är att Smålandspostens ledarsida konsekvent undviker striden om monumentet. Troligen beroende på att det är en högertidning och att högern är djupt splittrad i frågan. Först i juni 1955, när striden har bedarrat, skriver man en försiktigt positiv ledare.⁹⁷ Mer om den senare.

Att huvuddelen av insändarskribenterna inte gillar Dacke är förståeligt, med tanke på den allmänna synen på upproret i början av 1900-talet då skribenterna gick i skolan. Men att de i stort sett sållat bort all propaganda om Dacke som mördare och istället riktar in sig på "landsförräderi" mot Gustav Vasa och dennes centralmakt stämmer överens med 1950-talets riksenande idéer. Min undersökning kan anses bekräfta att detta inte var någon tid för lokalpatriotism.

I april 1955 börjar den stormande debatten i Växjö att ge rikseko. Dagens nyheter gör det journalistiskt självklara - de intervjuar Carl Milles om saken.⁹⁸ Denne befinner sig i sin ateljé i Rom. DN citerar insändaren där Dacke sägs vara en Quisling. Carl Milles svarar att han är trött på Sverige och svenskarna. Men han älskar sitt gamla hemland ändå.

I övrigt återges Dackefejden II i rikspresen oftast i notisform⁹⁹ och beskrivs som en udda och småskojig händelse. Exempelvis tas det hela upp i aprilnumret av satirtidningen Grönköpings veckoblad.¹⁰⁰

Stadsfullmäktige bordlägger under festliga former

Den 27 maj 1955 behandlade Växjö stadsfullmäktige frågan om Dackemonumentet. Sällan har ett fullmäktigesammanträde varit så folkligt, festligt och fullsatt.

Stadshotellets stora sal var smyckad till fest med blommor, särskild talarstol och rekordartad publik. Dagen till ära sände dessutom Radioekot den följande debatten, så att hela Sverige kunde lyssna. Smålandsposten ägnade dagen efter två helsidor åt uppgörelsen.¹⁰¹ Rubriken var "Stadsfullmäktige bordlade Dacke" med underrubriken "Storslagen debatt: lidelse, humor och slagfärdighet". Stockholmstidningen skrev att "Smålandsblodet svallade".¹⁰²

Carl Petri inledde debatten. Vad gäller Dackes handel ochandel intar han en defensiv position. Inspirerad av 1950-talets filmvärld säger Petri att Nils Dacke levde i en "Vilda västern-tillvaro", där det gällde att "skjuta först" för att överleva. Att argumenten om landsförräderi gjort intryck märks, då Petri argumenterar att Dacke inte var mer landsförrädare än Gustav Vasa. Denne hade ju tyska medhjälpare. Men monumentet ska inte förhållas Dackefejden, utan väcka diskussion.

Petris socialdemokratiska vapendragare Georg Lücklig är tydligare när han kallar Dacke för "tidernas mest inflytelserike smålänning" och "frihetskämpe".

Monumentets motståndare bemöter detta med en mängd skiftande argument. Många tycker - som Arnold Guntsch (h) - att Dacke var en upprorsmakare och en diskutabel figur. Däremot håller man inne med kritiken att Dacke var förrädare. Överhuvud taget drar inte debattörerna för stora växlar på de historiska argumenten, trots att de används flitigt.

Att insändarna i Smålandsposten fanns i politikernas bakhuvuden märks bland annat i socialdemokraten Fritz Perssons anförande. Han menade att ledamöterna måste ha i sinnet att åsikterna i insändarna inte nödvändigtvis motsvarar folkviljan.

Till slut skulle stadsfullmäktige rösta. Frågan som ställdes var:

"Den som vill avgöra ärendet i afton röstar ja. Den det ej vill röstar nej. Samlar nej en tredjedel av de avgivna rösterna, har stadsfullmäktige beslutat bordlägga ärendet."¹⁰³

97SmP, 550630, sid 6

98DN, 550424, sid 1

99Exempelvis Expressen 550528, sid 7, och Expressen 550629, sid 9

100Grönköpings veckoblad, april 1955

101SmP, 550528, sid 8-9

102Stockholmstidningen, 550528

103Växjö stadsfullmäktiges protokoll, 550524, §§ 141-143

24 ledamöter röstade ja. 15 röstade nej. Ärendet bordlades.

Smålandsposten passade på att intervjua Carl Milles om resultatet.¹⁰⁴ Han kommenterade att "när jag blivit så dumt behandlad... förlorar jag nästan lusten att arbeta".

Efter stadsfullmäktiges bordläggning gick luften ur Dackefejden II på insändarsidorna. Någon enstaka insändare dök upp, men den folkliga striden var över. Ärendet skulle åter upp i stadsfullmäktige den 30 juni 1955. Men då var förutsättningarna annorlunda.

Fronterna i Dackefejden II

I det här läget är det ganska klart var olika grupper står i frågan om Dackemonumentet. Kretsen kring Carl Petri och Georg Lücklig vill ha monumentet. Det verkar som om det hela har blivit något personligt för dem. De ångrar kanske motivet en smula, men det är omöjligt för dem att backa. Fast de känner nog att de hamnat i en svår sits, eftersom de står ganska isolerade. Framför allt önskar de sig nog lite folkligt stöd. Den ende utanför gruppen som kämpar med Petri/Lücklig är stadsfullmäktiges kommunist - Tor Petersson. Han gillar av princip upprorsmakaren Dacke.

Betydligt svårare är det att ringa in motståndarna till monumentet. Man kan börja med att dela in dem i tre grupper:

- Historiker, som Gottfrid Carlsson och Albert Vejde. De känner visserligen till att ny historieforskning omvärderat Dackefejden. De har delvis själva stått bakom omvärderingen. Men de bär med sig den gamla bilden av upprorsmannen i ryggraden.
- Insändarskrivande smålänningar. De anser att Dacke var en landsförrädare och att monumentet är fult, vilket analysen av insändarna visar.
- Folkpartister och högerpartister i stadsfullmäktige. Anser i allmänhet att Dacke är ett illa valt motiv och att monumentet är ett dåligt och svindyrt verk av den åldrande Milles. Men jag har fått intrycket att detta inte är det viktigaste för majoriteten av dem. Istället passar de på tillfället att hamra på Petri/Lücklig - med stöd av en folklig opinion.

Geniet kommer till stan - Milles triumf

Carl Milles hade flera gånger meddelat att han ämnade ta sig till Växjö, för att förklara sitt verk. Monumentets förespråkare hade hoppats att det skulle ske innan omröstningen i stadsfullmäktige den 27 maj. Så blev det inte.

Milles anlände inte till Växjö förrän den 28 juni 1955 (efter att ha fyllt 80 år fem dagar tidigare).

I ett helsidesreportage i Smålandsposten¹⁰⁵ kan man läsa att professor Milles anlände i bil tillsammans med skulptören Axel Wallenberg och två amerikaner: "den gamle vännen Tex" och författaren/filmaren Robert Green, som filmade delar av besöket eftersom han höll på med "en dokumentärfilm om det stora geniet".¹⁰⁶

Detta bör ha imponerat.

Sällskapet bjöds på lunch på stadshotellet, promenerade på Stora torget (varvid Carl Milles pekade ut var hans monument skulle stå - mitt på torget!) och mötte på kvällen stadsfullmäktige.

Mötet skedde på Smålands museum, vid modellen av "Dacke drömmer". Milles förklarade sitt monument, inför skaran av respektfyllda kommunpolitiker. Framför allt klargjorde han äntligen att Dackemonumentet inte skulle ha någon baksida, utan att alla sidor skulle vara utförligt skulpterade. Smålandsposten skrev:

"Professor Milles är en charmerande personlighet - det är säkert alla ense om, som hade förmånen att komma i personlig kontakt med honom."

Kritikerna till monumentet verkar ha känt att nu var det dags att knipa käft. Carl Petri ska å andra sidan ha

¹⁰⁴SmP, 550528, sid 8

¹⁰⁵SmP, 550630, sid 8

¹⁰⁶SmP, 550630, sid 8

sett segerviss ut.¹⁰⁷ För övrigt meddelade ju professor Milles att han inte ämnade göra något "politiskt Dackemonument",¹⁰⁸ varefter kritiken om Dacke som landsförrädare bör ha uppfattats som ett personligt påhopp mot professor Milles.

Efter en middag med landshövdingen försvann Milles och hans vänner. Två dagar senare (den 30 juni) händer två saker:

- Smålandsposten publicerar för första gången under monumentstriden en ledare om Dackestatyn. Visserligen är den försiktigt formulerad, men den slår fast att Dackes minne är värt att hedras med ett monument.¹⁰⁹
- Växjö stadsfullmäktige sammanträder och beslutar utan debatt att godkänna Milles Dackemonument.¹¹⁰ Rösterna var 24 för och 13 mot. Resultatet publiceras i en liten notis i Smålandsposten den 2 juli.¹¹¹

Milles triumf var fullständig. "Den 80-årige charmören vann Dackefejden på poäng",¹¹² trodde alla. Men de hade fel.

Milles dör

Den 3 oktober 1955 skriver Olga Milles ett kort brev till Carl Petri.¹¹³ Där står:

"Nu är Dackefejden slut."

Carl Milles avled den 19 september på Millesgården på Lidingö. Dagen efter hade Smålandsposten en helsida med rubriken "Professor Milles avled igår i sitt hem".¹¹⁴ Vid sidan om Milles-artikeln fanns en notis med rubriken "Växjö blev utan sitt Millesmonument" (observera - inte "Dackemonument"). Beslutet från stadsfullmäktige hade inte vunnit laga kraft ännu. Inget avtal fanns skrivet med Milles.

Ledaren i Smålandsposten den 22 september konstaterar att "Dackemonumentet med Carl Milles signatur inte längre är tänkbart".¹¹⁵ Trots att möjlighet fanns att färdigställa monumentet utifrån Milles modeller lät politikerna i Växjö saken omärkligt och snabbt rinna ut i sanden.

Men år 1956 restes en Dackestatyn i småländska Virserum, alldeles i närheten av platsen för hans nederlag i mars 1543. Där står nu den gamle upprorsmannen med armborst på axeln och stridsyxan i handen.

Epilog: Dackemonumentet - ett Växjötrauma

Efter Carl Milles död gjorde hans vän, skulptören Axel Wallenberg, färdigt "Dackes dröm". En stiftelse för uppförandet av verket bildades. I omgångar har sedan dess försök gjorts att låta uppföra monumentet, som blev något av ett trauma för Växjö. Kommunen behandlade ärendet bland annat åren 1989 och 1991.

År 1985 avrådde landsantikvarie Lars Thor från och 1:e antikvarie Karl Johan Krantz kommunen från att uppföra "Dackes dröm" på Stora torget. Anledningen var att torgets rena och tidstypiska utseende skulle störas av Milles verk.

Men våren 1995 verkar det som om fejden för Dackemonumentet rönts med framgång, efter 40 år. Den 28 april ska en liten version av monumentet uppföras på Växjö torg.

För att verket ska klassas som "äkta Carl Milles" är det bronsmodellen från 1954 som använts som förlaga, inte verket som Axel Wallenberg färdigställde. Monumentet kommer att placeras på en kolonn och blir 260 cm högt. Runt det anläggs en vattenspegel. Men placeringen blir inte den som Milles önskade. "Dackes dröm" hamnar i ett undanskymt hörn av Stora torget.

¹⁰⁷Stockholmstidningen, 550629, sid 1

¹⁰⁸SmP, 550630, sid 8

¹⁰⁹SmP, 550630, sid 6

¹¹⁰Växjö stadsfullmäktiges protokoll, 550630, §176, Växjö kommuns arkiv

¹¹¹SmP, 550702, sid 7

¹¹²Stockholmstidningen, 550629, sid 1

¹¹³Brev från Olga Milles till Carl Petri, daterat 551003, Carl Petris privata arkiv, Växjö

¹¹⁴SmP, 550920, sid 9

¹¹⁵SmP, 550922, sid 5

Sammanfattning

Sammanfattning och personliga slutsatser

De politiker som på 1950-talet ville ha ett Dackemonument på Stora torget i Växjö underskattade grovt hur levande Dackefejden var i bygden. Många smålänningar i Kronobergs län kände en skam över sin historia och ett hat mot Nils Dacke.

Framför allt inriktade man sig på att Dacke var emot landsfadern Gustav Vasa och dennes ökning av den statliga makten. Dacke var en landsförrädare, och någon sådan ville man inte ha på sitt torg. Framför allt inte på 1950-talet, då Sverige byggde folkhemmet och lade separatism och lokalpatriotism åt sidan.

Visserligen hade historikernas bild av Nils Dacke förändrats mycket de senaste 100 åren. Men uppfattningen att Dacke var en landsförrädare stöddes ändå offentligt av tidens främsta historiker och experter på Vasatiden.

Politiker oppositionella mot Dackes förespråkare började tidigt kritisera monumentet. Med tiden öppnades stora möjligheter i sådan kritik. Monumentet kunde användas som tillhygge i kampen mot antagonister inom de egna partigrupperna.

Valet av Carl Milles som konstnär omgärdas av vissa frågetecken. Men i kampen för ett Dackemonument var han nog ändå mycket lämplig. Kritikerna tystnar när den världsberömda Milles förärrar lilla Växjö ett besök, med amerikansk dokumentärfilmare i hasorna. Stadsfullmäktige röstar igenom Dackemonumentet - trots allt. Det hade nog inte skett om konstnären varit yngre och mindre känd.

När så Milles dör försvinner omedelbart alla tankar på ett gigantiskt Dackemonument. Man kan här ana att politikerna som kämpat för monumentet ser en möjlighet att komma undan alltihop med äran i behåll.

År 1995 verkar det som om "Dackes dröm" till slut blir verklighet på Växjö torg. Idag är synen på honom den motsatta. Dacke är en idol, särskilt i Väre. Det är delvis ett resultat av 1990-talets stora historieintresse. Men det är också ett tecken på stark lokalpatriotism. Idag byggs inte ett gemensamt Sverige som på 1950-talet. Idag ska man kunna ta vara på sig själv.

Det kunde Nils Dacke och 1500-talets smålänningar.

Stort tack till:

Birgitta Petri, Växjö
Personalen, Växjö kommuns arkiv
Personalen, Smålandspostens textarkiv
Personalen, Aftonbladets textarkiv
Informationsavdelningen, Millesgården
Professor Lars-Olof Larsson, Växjö

Henrik Arnstad
Piprensarvägen 5
123 57 Farsta

Telefon/fax: 08-94 31 38
E-post: harnstad@algonet.se
World Wide Web: <http://www.algonet.se/~harnstad>